

מסעות לארץ-ישראל בספרות ובמקורות פולניים

סקירה ביבליוגרפית ראשונית

יעקב קרץ'

הקדמה

העניין בארץ-ישראל, הארץ הקדושה ליהודים, לנוצרים ולמוסלמים, והכמיהה אליה משתקפים היטב בספרות נוסעים שנכתבה במשך אלפיים שנה. חומר זה, הכולל תיאורים ורשמים של אנשים שבאו מארצות שונות, מתרבויות שונות ומקבוצות חברתיות שונות, מאיר פנים רבים ושונים של המציאות בארץ במהלך ההיסטוריה. ואכן, ספרות הנוסעים שימשה חוקרים רבים הן ללימוד מבנה האוכלוסייה ולחקר החברה והתרבות בארץ, הן לתיאור התנאים הפיסיים והן להבנת הרקע לאירועים ולהתרחשויות בתקופות השונות.¹ עיין בחומר רחב היקף זה מראה שמרבית המקורות הביבליוגרפיים האירופיים המצוטטים מוצאם במערב, לרוב בגרמניה, בצרפת, באיטליה ובספרד. מזרח אירופה מיוצג כיום בעיקר בשורה של מקורות רוסיים,² ופרט להתייחסות לרישומי מסעו של הנסיך Radziwiłł בשלהי המאה ה־17,³ ציטוטים מחומר סלאווי הם נדירים. מיעוט זה של חומר הוא תמוה, בפרט לגבי ארץ כמו פולין, אשר מאז קבלת הנצרות במאה העשירית הצטיינה בדבקות דתית, ומורשתה התרבותית נושאת חותם של כתבי הקודש וכתבי דת נוצריים. בנסיבות אלה קשה להניח שמסעות לארץ הקודש לא עוררו עניין בפולין לאורך תקופה כה ארוכה. ואכן, בדיקה ביבליוגרפית ראשונית, שתוצאותיה מובאות להלן, הראתה שאין הדבר כך.

* ברצוני להודות למר נתן שור וד"ר אלחנן ריינר שהציעו לי לסכם את הדברים במאמר ולפרופ' משה אלטבאור על המידע שהעמיד לרשותי. עם זאת, האחריות על הדברים היא שלי כלבד.

1 גם רשימה זו חוברת במהלך בדיקת דיווחי הנוסעים על רעידות-אדמה שאירעו בארץ ובקירבתה. דיווחים המבוססים על עדויות ראייה של הנוסעים עצמם או על עדויות שרשמו מפי התושבים. העניין של המחקר המודרני בחומר מסוג זה נובע מכך שתפוצת הרעשים בזמן ובמרחב מאפשרת לאפיין את המשטר הסייסמי האזורי ומסייעת בהערכת הסיכונים הצפויים.

2 י. רבא, ארץ ישראל בתאורי נוסעים רוסיים, ירושלים 1986.

3 כדי להימנע מציטוטים חוזרים ונשנים מפנות ההערות את הקורא לפרטים הביבליוגרפיים המובאים ברשימות א-ג להלן. הרשימות מסודרות בסדר האלפביתי. חיבור זה, שנרשם על-ידי המחבר בפולנית, תורגם ונדפס לראשונה בלטינית. לאחר מכן הופיע במספר מהדורות בלטינית ובפולנית. ראה: Radziwiłł להלן, רשימה א. בין ההוצאות המודרניות של חיבור זה שראו אור בפולין נמנה, למשל, את מהדורתו של Jan Czubek משנת 1925, ושל Leszek Kukulski משנת 1958. החיבור זכה גם לשורה של ניתוחים. ראה, למשל: Hartleb חיבורו השלישי, להלן, ברשימה ב; Kowalska, שם; ולניתוח מנקודת ראות יהודית ראה: Mizes, שם.

מאמר קצר זה נועד לספק את הכלים הראשוניים לאיתור חומר הדן בארץ-ישראל על-פי דיווחי מסע של עולי-רגל פולנים, שחברו עד לתחילת המאה העשרים. הדגש הוא על רישום של חיבורים, שפורסמו בשעתם, ועל איתורם של מקורות מידע שמהם ניתן יהיה אולי לשאוב דיווחים נוספים. אין מדובר במחקר ביבליוגרפי שיטתי ומקיף, אלא בסקירה ראשונית, המוגשת כשירות לחוקר ולמעוניין. סקירת הרקע שניתן להלן תהיה קצרה, ואף בה אין כל יומרה למצות את הנושא.

הרקע

פולין קיבלה את הנצרות במחצית השנייה של המאה העשירית, ותוך זמן קצר הביאו אינטרסים דתיים, מדיניים ומסחריים להתפתחות קשרי תרבות הדוקים בינה לבין ארצות מערב אירופה, בעיקר איטליה. בעקבות זאת נוספו מסעות למערב ולדרום מערב, לנתיבי מסחר וליעדי פלישה ופשיטות במזרח ובצפון מזרח. תנועה ערה זו הגבירה את העניין בגאוגרפיה ובאסטרונומיה. ההוראה והמחקר בתחומים אלה התפתחו במהירות, ובמאה הט"ו אנו מוצאים באוניברסיטה היאגלונית בקרקוב שורה של אנשי מדע נודעים, והם שהניחו את התשתית שעליה גדל קופרניקוס.⁴ כבר בספרות הראשונה, שקמו ליד כנסיות, מנזרים והאוניברסיטה, היו עותקים של חיבורים רבים העוסקים במסעות לירושלים ולארץ-ישראל, אשר סיפקו לא רק הראיה אלא גם מידע שימושי לצלבנים ולצליינים.⁵ עם זאת, אין ספק שהעניין בארץ-ישראל נבע בעיקרו ממניעים דתיים, שהתחזקו כאשר הגיעו הדים ממסעי-הצלב. ככל הידוע, פולנים מעטים בלבד נטלו חלק פעיל במסעי-הצלב, כנראה בשל סכנות שנבעו ממאבקים בלתי-פוסקים עם שכנים עוינים, בין אם נוצרים ובין אם פגאנים. כך, למשל, קריאתו של הארכיבישוף Kietlicz, בשנים 1215-1216 להצטרפות למסעי-צלב לא יצאה אל הפועל, כנראה, בשל פלישת השבטים הפגאניים מפרוסיה.⁶ לוחמה בשירות הנצרות נגד שכנים פגאניים בצפון ובצפון-מזרח נראתה בעלת חשיבות מידית

- 4 בקבוצה זו פעלו, בין השאר: Jan z Stobnicy (Jan Stobniczka, Johannes Stobnicensis); Wojciech z Glogowa (Magister Glogovita); Wojciech Brudzewski (Wojciech z Brudzewa); Andrzej Mirowski; Wawrzyniec Rabe (Laurentius Corvinus). מאתר שמרבית החיבורים נכתבו באותה עת בלטינית, תורגמו או שונו גם שמות המחברים (לעתים כמעט בדפוסי לטינית של מבחן), והם מופיעים בספרות במספר גרסאות. על ההיסטוריה של המחקר בתחומי הגאוגרפיה והאסטרונומיה באוניברסיטה היאגלונית ראה: F. Bujak, 'Geografia na Uniwersytecie Jagiellońskim do połowy 16 wieku', in: F. Bujak (ed.), *Studia geograficzno-historyczna*, Gebethner i Wolf, Warszawa 1925, pp. 1-62; Barycz, להלן, רשימה ב, עמ' 130-123; Olszewicz, שם. לסקירה על התפתחות האסטרונומיה מאז הקמת קתדרה לאסטרונומיה באוניברסיטה היאגלונית בשנת 1410 ראה: A. Birkenmajer, 'Uniwersytet Jagielloński jako ośrodek astronomiczny międzynarodowy', *Odrodzenie w Polsce, Materiały Sesji Nauk, Polska Akademia Nauk*, II, 2, Warszawa 1953, pp. 363-374
- 5 על ספרות גאוגרפית בספרות ובאוספים פולניים באותה עת ראה: F. Bujak 'Przegląd literatury geograficznej znanej w Polsce w wiekach 'średnich' (לעיל, הערה 4), עמ' 1-11, 17-52; Olszewicz (להלן, ברשימה ב), עמ' 332-333, 342-338. על תולדות הספרייה היאגלונית ראה: J. Zathej, I. Lewicka-Kamińska & L. Hajdukiewicz, *Historia Biblioteki Jagiellońskiej*, Kraków 1966
- 6 Grodecki, להלן, ברשימה ב; Korwin-Pawłowski (חיבורו השני, שם), עמ' 49-51, 227; W. Baranowski; (שם), עמ' 184; וכן: J. Umiński, *Henryk arcybiskup gnieźnieński, Kietliczem zwany*, Lublin 1926, pp. 17, 204, 210, 246-250 (להלן, ברשימה ב), מייחסת את ביטול המסע למחלתו של קיטליץ.

גדולה יותר ובעלת הגיון פוליטי וכלכלי רב יותר מאשר מסעות למרחקים. על רקע זה זכו לפרקים הנסיכים והכמורה בפולין לפטור מהשתתפות במימון מסעות-הצלב. ראשי המדינה, האצולה והכמורה נמנעו ממעורבות פעילה בצעדים צבאיים לשחרור ארץ הקודש גם בתקופות מאוחרות יותר.⁷ אולם, אף שרק פולנים מעטים הצטרפו למסעי-הצלב, להט הדתי והערגה לגאולת הארץ הקדושה הלהיבו את הדמיון, ועוררו עניין וסקרנות רבה. ההיסטוריון הפולני הנודע Jan Długosz,⁸ שכתב באמצע המאה ה־15, אכן ייחס את תחילת ההתעניינות בארץ הקודש לשובם של הצלבנים הפולנים הראשונים, באמצע המאה ה־12 וכראשם הנסיך הנריק מסנדומיץ (Henryk z Sandomierza).⁹ עם זאת, סביר שהרבה יותר חשוב היה החותם שהותיר המעבר של צבאות הצלבנים בהנהגת הקיסר קונרד דרך אדמות פולין בשנים 1146-1147.¹⁰

המניעים לעלייה לרגל היו שונים — כמיהה למקורות הנצרות, נסיון לכפר על חטאים, בין אם מתוך חרטה בלבד ובין אם עקב פסיקת הכנסייה, או אף הרפתקנות וסקרנות לשמן. לפיכך נמנו עוליה-הרגל עם בני מגוון מעמדות חברתיים — נסיכים ואנשי אצולה זעירה, אנשי מסחר ומלאכה, אנשי כנסייה ונזירים. הדבר מוצא ביטוי באזכורים בכתובות עירוניות וכנסייתיות וברישומי בתי-המשפט, המאפשרים כיום לשחזר את שמות הנוסעים ואת מועדי ביקורם בארץ. רישומים אלה הם מסוגים שונים, ונכללים בהם הרשאות יציאה, צוואות, פסקי-דין והענקת כיבודים לשבים. יחד-עם-זאת, העלייה לרגל מפולין לא היתה תנועה דתית המונית, ונראה שהתגודדות במספרי היוצאים במהלך התקופות משקפות בעיקר את התנאים הפוליטיים והכלכליים, ששררו בפולין, ואת התמורות ביחסים עם ארצות המזרח, ובפרט עם האימפריה העות'מאנית.¹¹ נראה גם שיחס שלטונות הכנסייה לעליות לרגל היה מסויג מעט, ולא תמיד ניתן עידוד לצליינות פרטית. ייתכן שיחס זה הושפע מקולות ביקורת ומחשדות שהתעוררו בכנסייה במערב אירופה כלפי צליינים ונוודים, במיוחד כלפי אלה שנמנו עם שורות אנשי הכמורה והנזירים.¹² עד למאה ה־17 או ה־18

7 ראה: Korwin-Pawłowski (חיבורו השני, להלן, ברשימה ב), עמ' 49-51, 54, 89-99 W. Baranowski (שם), עמ' 186; וכן: Augustino Theiner (ed.), *Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, I, Romae 1860, Nr. 4, p. 2

8 Jan Długosz, *Dzieła Wszystkie*, ed. A. Przędziecki, Czas, Kraków 1868-1870, 9 vols. 9 השתתפותו של הנסיך במסעי-הצלב צוינה במספר כרוניקות בסדרה המהווה את אחד המקורות העיקריים למחקר ההיסטוריה של פולין. בהוצאתה של סדרה זו החל Biełowski, בשנת 1864, וזאת להמדרה חדשה במאה העשרים, ראה: *Monumenta Poloniae Historica: Pomniki Dziejowe Polski*, Polskie Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960 [להלן: MPH], III, pp. 874; *ibid.*, II, p. 351. וראה עוד: J. Długosz, *Dzieje wieku 12-go*, ed. H. Knowacki, Warszawa 1831, p. 292. 10 כרוניקות רבות, הסוקרות תקופה זו, מציינות את מעבר מסעי-הצלב השני דרך פולין מבלי להזכיר את השתתפותו של הנסיך הנריק. ייתכן שהדבר משקף את החשיבות היחסית של האירועים בעיני הרושמים והמעתיקים. וראה, לדוגמה: MPH, II, pp. 526, 775, 798, 833, 875; III, pp. 52, 131, 154, 155, 349. 11 Korwin-Pawłowski (חיבורו השני, להלן, ברשימה ב), עמ' 88-99, 108-118 W. Baranowski (שם), עמ' 195-186, 145-169, 48-33.

12 נראה שהביקורת כלפי תופעת הצליינות והעליות לרגל, שהתעוררה מדי פעם בכנסייה של ימי-הביניים, זכתה עוד כה לתשומת-לב מועטת בארץ. אין מדובר רק באזהרות מפני הסיכונים ומן ההוצאות שבהם כרוכה היתה הנדידה למרחקים, או בדרשות נגד פריקת עול, שלוותה לא פעם כמעשי פריצות וביזה, ולא חסרו גם קולות של התנגדות על בסיס עקרוני-מוסרי, שהדגישו שאין הגאולה נרכשת דרך הרגליים, ועצם הביקור במקומות הקדושים אינו מבטיח מחילה. ייתכן שהרתעה נבעה בחלקה מפתח מהינתקות רחבת היקף ממסגרות החיים המקובלות וממרידה במוסכמות, שעלולים היו להחליש את הממסד הכנסייתי. על רקע זה יש להסביר אולי את

מידע: מסעות לארץ-ישראל במקורות פולניים

נזקקו היוצאים למסע ביוזמתם להרשאה רשמית, תחילה מהוותיקן ואחר כך מההיררכיה המקומית.¹³ הליך זה היה אמור, כנראה, להפריד בין בעלי מוטיווציה דתית לבין הרפתקנים ונוודים. מספר המבקרים בארץ, שהיו בעלי מעמד רם בכנסייה, היה מועט, ומבין אנשיה תפסו מקום ראשון הנזירים הברנרדינים שלא רק יצאו לשרת בארץ, אלא גם עסקו באיסוף תרומות להחזקת המקומות הקדושים.¹⁴

העלייה לרגל היתה כרוכה בהוצאות ובסיכונים רבים, והיוצאים לדרך נהגו להכין את צוואותיהם טרם צאתם.¹⁵ בשל ההוצאות והסיכונים הללו הושהתה לא פעם יציאה כפויה לארץ הקודש (בין אם בעקבות נדר ובין אם בעקבות פסיקה), ומי שעתידי היה לצאת לדרך ביקש לבטל את חובת המסע ולהמירה בתרומה או במחויבות אחרת, וזאת מסיבות כספיות, מדיניות, או עקב מצב בריאותי או משפחתי. כך, למשל, פנה המלך Leszek Bialy בשנת 1220 לאפיפיור בבקשה להתיר את נדר העלייה לרגל ולהמירה בפעילות צבאית להגנה על הנצרות בפרוסיה המזרחית ולהפצתה שם, ומנה בין נימוקיו את הידיעות כי בארץ הקודש לא ניתן להשיג בירה או משקה דבש.¹⁶ בתקופה מאוחרת יותר התפתח מנהג הקמת דגמים של המקומות הקדושים, שהמפורסם בהם, באחוזת Kalwaria Zebrzydowska, הוקם לפי התיאור והמידות שהביא Hieronim

יחסה העוין במיוחד של הכנסייה לצליינות ולנוודות של אנשים משורותיה. לדין נרחב בנושא זה ראה: G. Constable, 'Opposition to Pilgrimage in the Middle Ages', *Studia Gratiana*, 19 (1976), pp. 125-146. אף שמאמר זה עוסק בעיקר במאה הי"א-הי"ב, הובאה בו ביבליוגרפיה עשירה המתייחסת למאות קדומות. ניתן לשקול את החיות של המחבר, המדגישות את הצדדים המוסריים, לאור גישות מקובלות יותר, המוצגות בתוך:

J. Sumption, *Pilgrimage: an Image of Mediaeval Religion*, London 1975

I. Sułkowska-13 כגון: Kuraś & S. Kuraś, *Bullarium Poloniae, 1342-1378*, Roma 1985, 2 vols.; J. Ptaśnik, *Monumenta Polonica Vaticana*, Kraków 1914, 3 vols.; H. Wojtyśka, *Brevia Romanorum Pontificum ad Poloniam spectantia, Elementa ad Fontium editiones*, 64 (1986); A. Theiner, *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, Roma 1860-1864, 4 vols. *MPH*. ייתכן שניתן לאתר חומר נוסף בארכיונים ובספריות כנסייתיות מקומיות בפולין וכן בתעודות בארכיון הוותיקן, הנוגעות ליחסים עם פולין.

14 הברנרדינים (או האובורבנטים) היו ענף של הפרנציסקנים, שהתארגן בפולין בעקבות ביקורו של המטיף הנודע Juan de Capistrano בשנת 1453, שבעות אחדים לאחר נפילת קונסטנטינופול לידי התורכים. על מטרותיהם ופעולותיהם של הברנרדינים ראה: K. Kantak, *Bernardyni Polscy 1453-1572*, Lwów 1933; idem, *Bernardyni Polscy 1573-1795-1932*, Lwów 1933; C. Bogdalski, *Bernardyni w Polsce, 1453-1530*, Kraków 1933. כמו כן מצוי, כנראה, חומר רב בארכיון הברנרדינים בקרקוב.

15 חלק מרישומים עתיקים של בתי-משפט של העיריות, למשל בקרקוב, בלבוב, בפשמישל ובקזימיאז, עובדו ופורסמו. איתור נתונים נוספים אפשרי בארכיונים עירוניים-מחוזיים (קרקוב, לודז', לובלין, פוזנן) ובארכיונים ממלכתיים (בעיקר Archiwum Główne Akt Dawnych). ראה, לפי שעה: K. Badecki, *Księgi i akta administracyjno sądowe, 1381-1787*, Lwów 1935; A. Chmiel, *Księgi radzieckie kazimierskie, 1382-1396*, Kraków 1932; A. Czołowski, *Pomniki dziejowe Lwowa, najstarsza księga miejska 1382-1396*, Lwów 1892; A. Kłodziński, 'Najstarsza książka sądu najwyższego prawa niemieckiego na zamku Krakowskim', *Polska Akademia Umiejętności, Archiwum Komisji Prawniczej*, 10 (1936); S. Krzyżanowski, *Księgi tawnicze krakowskie, 1365-1376, 1390-1397*, Kraków 1904; F. Piekosiński & J. Szulski, *Najstarsze księgi i rachunki Miasta Krakowa*, Kraków 1878; J. Riabnin, *Materiały do historii Lublina 1317-1792*, Lublin 1938; J. Smolka, *Katalog Archiwum Akt Dawnych Przemysła*, Przemysł 1927; idem, *Katalog starożytnego Archiwum Miejskiego w Przemysłu*, Przemysł 1921. חומר מסוג זה, שראה אור, מצוי גם בספרייה הלאומית בירושלים.

16 Bystroń (להלן, ברשימה ב), עמ' 4.

Strzafa, שביקר לצורך זה בירושלים, בשנת 1599.¹⁷ ביקורים במקומות אלה שימשו תחליף למסע למרחקים וזאת בעידודה של הכמורה המקומית.

לא חסרו גם מתחזים למיניהם, אשר באמתלה של עלייה לרגל הטילו כופר, אספו תרומות, או בזו, בעיקר את התושבים היהודים. מצד אחר, השבים מהמסע זכו להוקרה וליוקרה, ונהגו לציין את המסע בסמל המשפחה, או על-ידי הוספת כינוי לשם המשפחה, כגון 'איש ירושלים', 'ירושלמי' או 'אביר הקבר הקדוש'.¹⁸ לא יהיה מופרז אפוא לצפות שלפחות בחלק מהמקרים דאגו הצליינים או מקורביהם להשאיר דיווחים ורשמים מן המסע. חיבוריהם של הנזיר אנזלם,¹⁹ של Jan Goryński²⁰ ושל Jan Tarnowski²¹ במחצית הראשונה של המאה ה־17, אשר כמעט לא זכו לתשומת-לב החוקרים בארץ — אולי משום שנחשבו לנתותים לעומת סיפור מסעו של הנסיך רדזיביל, שהיה מעט מאוחר יותר — הם דוגמאות מאלפות לחומר מסוג זה.

נטען בעבר שריבוי עולי-רגל מפולין, איסוף והעברת כספים לארץ ועוצמתה הפוליטית של פולין במאה ה־17 ובחלק מן המאה ה־18 הקנו לה השפעה מסוימת הן על הממסד הנוצרי בארץ והן על השלטון העות'מאני. ביטוי להשפעה זו אמור להימצא בתכתובת הענפה יחסית בין הפרנציסקנים בקוסטודיה בארץ לבין אישים בפולין — ובה, בין השאר, בקשות להתערבות אצל השלטונות והבעות תודה — וכן בתעודות עות'מאניות הגנחות בארכיון הפרנציסקנים.²² טענה זו מחייבת בחינה מחודשת של החומר המקורי, מאחר שבאוסף מסמכים שפורסם לאחרונה על-ידי הקוסטודיה, הכולל כ־450 תעודות עות'מאניות, המביאות החלטות הנוגעות למקומות הקדושים ולקהילה הקתולית בארץ, נמצאת רק תעודה אחת שהוצאה בעקבות פניית שגריר פולין.²³ עליות לרגל מפולין, בעלות אופי דתי בעיקר, נמשכו עד לתחילת המאה ה־18. בתקופה זו גבר בפולין העניין במסעות בעולם, וזאת לא רק בעקבות התעוררות דומה בארצות אחרות, אלא אולי גם בנסיון למצוא פורקן ומילוט אינטלקטואלי מהמציאות הקשה בפולין אחר אובדן העצמאות וחלוקת המדינה בין המעצמות. גם למסעות כאלה יצאו נוסעים מקבוצות חברתיות שונות, והדבר משתקף באופי חיבוריהם. בצד זכרונות מסע תמימים של אנשי אצולה כפרית ואנשי המעמד הבינוני, שנכתבו על-ידיהם או על-ידי סופרים שכירים, נמצא חיבורים מלומדים של מזרחנים

17 כך התאפשרה תפילה ותענית לאלה שהמסע לירושלים היה מעבר ליכולתם. תמיכת הכנסייה הושפעה גם מהדיעות שריבוי הנוודים והעניים מטיל מעמסה כבדה על הקוסטודיה בארץ, וגורם לקשיים ביהסים עם השלטונות ועם האוכלוסייה המקומית.

18 ישנה ספרות ענפה של הרלידיקה הפולנית, ובה פרטים על סמלים ותארים ועל תולדות ההעלאה לשורות האצולה ('אינדיגנט'). ראה, למשל: F. Piekosiński, *Herby Rycerstwa Polskiego*, Kraków 1584; B. Paprocki, *Herby Rycerstwa Polskiego*, Kraków 1899

19 Anzelm Polak, *Heraldyka Polska wieków średnich*, Kraków 1899
 19 *Piśmiennictwo Nowy Korbut* (להלן; הערה 33): 7
staropolskie, 2 (1964), p. 7

20 J. Goryński, *Piśmiennictwo Nowy Korbut* (להלן; ברשימה א; וראה גם: *Piśmiennictwo staropolskie*, 2 (1964), p. 210

21 J. Tarnowski, *Piśmiennictwo Nowy Korbut* (להלן; ברשימה א; וראה גם: *Piśmiennictwo staropolskie*, 3 (1965), p. 330

22 Korwin-Pawłowski (חיבורו השני, להלן, ברשימה ב), עמ' 118-126.

23 M.J. Hussein, F. Ciad & N. Gosselin, *Firmans Ottomans*, Franciscan Press, Custodia Terra Sancta, Jerusalem 1986

מידע: מסעות לארץ-ישראל במקורות פולניים

ואנשי דת בכירים.²⁴ לא נפקד גם מקומם של משוררים Juliusz Słowacki²⁵ או של תמהונים Andrzej Gerszon Ram, יהודי מומר, שיצא בשליחות מיסטית דתית אל יהודי ירושלים.²⁶ אין ספק שהנוסע מן השורה מאותה התקופה היה משכיל יותר ובעל אופקים רחבים יותר מאשר בעבר, והשאיפה להנציח את רשמי המסע הביאה לריבוי פרסומי זכרונות ויומנים. בעקבותיהם החלו לופיע גם ספרי הדרכה לנוסעים, בין אם צליינים ובין אם תיירים, וספרים להוראת גאוגרפיה של ארץ הקודש בסמינרים תאולוגיים ובאוניברסיטאות. למרות השוני בגישה, ברמת התיאורים ובאיכותם, אין ספק שמכלול החומר עשוי לספק מידע חשוב לחוקרי עברה של ארץ-ישראל.

סקר ביבליוגרפי ראשוני

בפולין נעשו עד כה נסיונות בודדים ללקט ולנתח את החומר הנוגע למסעות לארץ-ישראל. מספר עבודות, הפזורות בפרסומים ובעיתונים ספרותיים ישנים, מביאות תרגומים או תיאורים של טקסטים בודדים, בעיקר מהמאה ה־17.²⁷ בעבודות אחרות נכלל הנושא במסגרת רחבה יותר, הן בהערכת התרומה של התנסויות הנוסעים להתפתחות התרבות בפולין והן אגב דיון בתהודה של מסעי-הצלב בפולין.²⁸ למעשה, Jan Bystroń²⁹ היה הראשון שעסק בצורה שיטתית במכלול החומר. אולם גם עבודתו המצוינת מדגישה את זהות הנוסעים לארץ-ישראל ואת מניעיהם יותר מאשר את תוכן הדיווחים, ומלבד הערכה כללית של טיב הכתיבה לרוב אינה עוסקת בפרטי התיאור ובמשמעותיהם הגאוגרפיות וההיסטוריות. Baranowski³⁰ הקדיש פרק במחקרו על תולדות המזרחנות בפולין למסעות לארצות ערב ולקשרים עימן, וארץ-ישראל תופסת בפרק זה מקום מרכזי. מלבד הערות רקע ופרטים ביוגרפיים אודות מספר נוסעים, החשובים כשלעצמם, חושפת עבודה זו אך מעט מקורות שלא נכללו בספרו של ביסטרון. דומה המצב לגבי ספרו של Korwin-Pawłowski.³¹ חיבור זה הוא שחזור חלקי של כתב-יד, שחובר סמוך לשהותו של המחבר בירושלים בשנות הלשושים של המאה העשרים ואבד בוורשה במהלך מלחמת-העולם השנייה. הספר מוסיף פרטים ביוגרפיים והערות שוליים על נוסעים רבים — שבחלקם הגדול הוזכרו על-ידי ביסטרון — ועל תקופתם, תוך מאמץ להדגיש את עוצמת תנועת הנוסעים הפולנית לארץ ואת תרומתם הפוליטית והכלכלית של הפולנים לאינטרס הנוצרי בארץ הקודש. לצורך זה מסתמך המחבר בעיקר על עיוניו בארכיון הפרנציסקנים. מאמר קצר של Bożena

24 ראה, למשל, ספרו המקיף של Hołowiński, להלן, ברשימה א.

25 ראה: Słowacki שם. כמרכזן קיים כתב-יד שגורלו אינו ברור, F. Machalski, *Kraje arabskie w poezji Polskiej*: הוא הזכיר בספרו של Kościatkowski (להלן, ברשימה ב), עמ' 112.

26 Ram, להלן, רשימה א.

27 Bersohn, להלן, ברשימה ב, Chomętowski, שם; Bujak (שם), עמ' 148-135; Hartleb, תיבורו הראשון והשלישי, שם; W. Baranowski, שם.

28 ראה, לדוגמה: Barycz, שם; Olszewicz, שם; Grodecki, שם; Hartleb, חיבורו השני והרביעי, שם, Pertek, שם.

29 Bystroń, שם.

30 B. Baranowski, שם.

31 Korwin-Pawłowski, חיבורו השני, שם.

Wyrozumska³² מוסיף שפע של פרטים ביבליוגרפיים לאזכורי עליות לרגל לארץ-ישראל ולאירופה עד המאה הט"ו.

כל המחברים שכתבו סקירות, מאמרים או ספרים, מציינים את הצורך באיתור חומר מקורי נוסף, המפוזר בארכיונים, באוספים ובספריות. ייתכן שעסק בכך Czesław Hagiopolita Horain במסגרת איסוף חומר על יחסי פולין-ארץ-ישראל במהלך הדורות, שעליו שקד בשנות שהותו בארץ במהלך מלחמת-העולם השנייה. כרטסת ביבליוגרפית זו אמורה היתה לכלול כ-15,000 פריטים, ובהם פרטים על עולי-רגל, צלבנים, נוסעים, מיסיונרים ואנשי כמורה ששירתו בארץ. חומר זה מעולם לא פורסם, ונמשכים המאמצים לאתר.

במהלך ביקור קצר בפולין, בקיץ 1990, ערכתי סקר ביבליוגרפי מקדים לאיתור מקורות לחומר על מסעות הנוצרים מפולין לארץ-ישראל. סקר זה כלל:

א. סריקת הקטלוגים הכלליים של הספרייה הלאומית הפולנית בוורשה (Biblioteka Narodowa) ושל ספריית האוניברסיטה האיגלונית בקרקוב (Biblioteka Jagiellońska).

ב. סריקה של הביבליוגרפיות הפולניות העיקריות לתקופה שלפני 1900.³³

ג. ביקורים קצרים באוספי הספרים העתיקים, תדפיסים וכתבי-יד, בספרייה הלאומית, בספרייה האיגלונית, ובספרייה של אוניברסיטת ורשה, על-מנת לאמוד את היקף העבודה הכרוכה בסריקה ובאיתור של החומר הרלוונטי. הזמן ומסגרת העבודה לא אפשרו ביקור בספרייה ובאוספים העשירים של האוניברסיטה הקתולית של לובלין או ביקור בארכיונים ממלכתיים או עירוניים כלשהם.

ד. ביקורים קצרים בספריית האפיסקופט בוורשה ובספריית מסדר הישועים בוורשה לקבלת

מידע על ספריות במערכות הכנסייה (במנזרים, בסמינרים, בכנסיות וכו').³⁴

התוצאות העיקריות של סריקה ראשונית זו מובאות להלן בשלוש רשימות. הראשונה כוללת פרסומים פולניים, אשר ראו אור לפני 1900 ונוגעים לפנים שונים של הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל. פרסומים שבהם ארץ-ישראל או ירושלים מוזכרות כאלגוריה הושמטו, כמובן, מרשימה זו. הרשימה אמורה, בראש וראשונה, לשקף את החומר הקיים ולסייע בבחינתו, ולפיכך היא כוללת רק את הפרטים הביבליוגרפיים החיוניים לאיתור. רשימה זו מלווה ברשימה של עבודות העוסקות באופן ספציפי בעולים לרגל ובנוסעים פולנים לארץ-ישראל, ואשר נעשה בהן

32 Wyrozumska, שם.

33 הסדרות הביבליוגרפיות העיקריות העוסקות גם בחומר עד למאה העשרים ראה: K. & S. Estreicher (eds.), *Bibliografia Polska, Kraków 1870-*; W. Wislocki (ed.), *Przewodnik Bibliograficzny, Kraków (1877-1907)*; T. Paprocki (ed.), *Wiadomości Bibliograficzne, Warszawa (1882-1900)* *Urzędowy Wykaz Druków wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1927-1945; *Przewodnik Bibliograficzny*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1945-; *Bibliografia Literatury Polskiej, 'Nowy Korbut'*, Instytut Badań Literackich, Polska Akademia Nauk Warszawa; *Polski Słownik Biograficzny*, Polska Akademia Umiejętności, 1-7; Instytut Historii Polska Akademia Nauk, 8-

34 מידע על ספריות ואוספים במוסדות הכנסייה ראה: W.A. Pabin, 'Bibliografia piśmiennictwa o polskich bibliotekach kościelnych', *Studia Theologica Varsoviensia*, 2 (1970), pp. 349-368; R. Nir, 'Informator o bibliotekach kościelnych w Polsce', *Chrześcijanin w Świecie*, 54 pp. 62-84 (1916), 56-57, pp. 199-227 (1976), 59/60 (1977)

מידע: מסעות לארץ-ישראל במקורות פולניים

שימוש במהלך הכנת עבודה זו. רשימה נוספת כוללת שמות של עולי-רגל ונוסעים שדיווחי המסע שלהם אינם ידועים, ואף איננו יודעים אם חיברו דיווחים כאלה.³⁵ חלקה הראשון כולל את שמות הנוסעים עד לאמצע המאה ה־17 ופרטים על המקור לתיעוד יציאתם למסע. החלק השני כולל את שמות הנוסעים מפולין שהגיעו ארצה במאות ה־17 וה־18 כפי שהוצאו מרשימות צליינים של הפרנציסקנים בירושלים, תחילה על-ידי Sierakowski בשנת 1883, ועל-ידי ביסטרוון וקורבין כחמישים שנה מאוחר יותר. לבסוף מובאים שמות הנוסעים והתושבים הפולנים בארץ-ישראל במאות ה־18 וה־19, שלוקטו על-ידי ביסטרוון וקורבין במהלך שהותם בארץ.

מסקנות

סריקה ביבליוגרפית ראשונית מגלה ספרות מקיפה על מסעות של צליינים ונוסעים פולנים לארץ-ישראל במשך אלף השנים האחרונות. על אף שמספר המבקרים היה רב, רק לגבי חלקם נתגלו דיווחים ועדויות כתובות. סביר להניח שסריקה יסודית, שתכלול ספריות כנסייתיות ואוניברסיטאיות, ובהן בעיקר אוספי כתבי-יד ודפוסים עתיקים, וכן ארכיונים ממלכתיים, עירוניים וכנסייתיים, תביא לאיתור מקורות נוספים בעלי חשיבות לחוקרי הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל.

רשימה א: תיאורי ארץ-ישראל על-ידי נוסעים פולנים וחיבורים פולניים על גאוגרפיה של ארץ-ישראל, שנכתבו לפני 1900
(בסוגריים תרגום מקוצר של שמות החיבורים בפולנית)

Anonymous (17 cent.), 'Opis Jerozolimy i Kairu', Ossolineum Library Manuscripts, 113 k.407-8; 'O Jerusalemie, Kairze i Piramidach Aleksandryi', *Ibid.*, 187 k607-8.
(כתבי-יד: 'תיאור ירושלים וקהיר', 'אודות ירושלים, קהיר ופירמידות אלכסנדריה')

Anonymous, 'Krótki rys jeografii Palestyny', Warszawa 1858, Biblioteka Narodowa collections, I.444.734.

(רישום קצר של גאוגרפיה של ארץ-ישראל)

Anzelm Polak, 'Terrae sanctae et urbis Hierusalem apertior descriptio fratris Anselm Ord. Minorum de Observatia etc.', in: Jan ze Stobnicy, *Introductio in Phtolomei*

35 יש לזכור כי במקרים רבים קיימת אי-ודאות לגבי איות מדויק של השמות, וקיימים הבדלים בצורת כתיבת שמות בין הטקסטים הפולניים לטקסטים לגרמניים. אין ספק כי עבודת סריקה ואיתור תחייב בשלב הראשון בריקה מחודשת של איות השמות ושל פרטים ביוגרפיים. דבר זה מודגש כאן, משום שאין קטלוגים נושאים אף לא באחד מהאוספים הפולניים המרכזיים של כתבי-יד תדפיסים ותעודות, וודאי שאין כאלה גם באוספים הכנסייתיים והפרטיים השונים, כך שמלאכת האיתור חייבת להתבסס בעיקרה על שם המחבר, שם הטקסט, ושנת כתיבתו.

cosmographiam cum longitudinibus et latitudinibus regionum et civitatum celebriorum etc., Ungler, Krakow 1512, (numerous translations, e.g. Andrzej Litwin Rymsza, 'Chorographia albo topographia to jest osobliwa a okolne opisanie Ziemi Świętej...', Wilno 1595, 85 pp.)

Manswet Aulich, *Dziennik dwunastoletniej missyi apostolskiej na Wschodzie*, Wydawnictwo dzieł katolickich, Kraków 1850, 3 vols., 219 pp., 240 pp., 256 pp.

(יומן שליחות אפוסטולית בת 12 שנה במזרח)

Henryk Bartsch, *Wspomnienia z podróży do Kairu i Jeruzolimy w 1861 odbytej*, J. Ungier, Warszawa 1873, 293 pp.

(זכרונות מסע מקהיר וירושלים משנת 1861)

Marcin Bielski, *Hronika wszystkiego świata na sześć wieków rozdzielona*, Ungler, Kraków 1551.

(כרוניקה של העולם מחולקת ל-600 שנים)

(Jan Schurpf, Martin Dalmer, כפי שנרשם על-ידי מלווי, Boguslaw X z Pomorza (1497) in: M. Wehrman, 'Die Reise Herzog Bogislaus X von Pomerania in das Heilige Land', *Pommersche Jahrbücher*, 1 (1900), pp. 33-50.

Florian Bujdecki, *Vitae sanctorum et sanctuarium ordinis canonicorum regularim Sanctae Hierosolymitana ecclesiae custodimim Ssmi Sepulchri, muc primum editae in quibus res in Palaestinae gestae etc.*, Siarkovski, Cracow 1743.

Antoni Burnicki, 'Djarjusz drogi odprawionej z Wilna do Warszawy przez idącego do Jerozolimy', 1763, Biblioteka Narodowa, Manuskrypt Pol. A.IV.31.

((כתב-יד: 'יומן דרך מווילנה לוורשה, על-ידי ההולך לירושלים'))

Józef Chwalibóg, 'Listy z podróży do Syrii', in: *Pisma Józefa Chwaliboga* Chwalibóg, Lwów 1849, 462 pp.

('מכתבים ממסע בסוריה', בתוך: כתבי יוסף חווליבוג)

Konstanty Damrot, *Opis Ziemi Świętej do użytku szkolnego i prywatnego*, Weber, Gdańsk 1873, 160 pp.

(תיאור ארץ הקודש לשימוש פרטי ובבתי-ספר)

Kazimierz Dorszewski, *Zapiski i wrażenia z podróży do Ziemi Świętej odbytej w 1872*, Lange, Gniezno 1878, 309 pp.

(רשימות ורשמי מסע לארץ הקודש בשנת 1872)

Józef Drohojowski, *Pielgrzymka do Ziemi Świętej, Egiptu i niektórych wschodnich i*

מידע: מסעות לארץ-ישראל במקורות פולניים

południowych krajów, odbyta w 1788-1791 pobożno ciekawej publiczności ofiarowana, Grobl, Kraków 1812, 2 vols., 295 pp., 244 pp.

(עלייה לרגל לארץ הקודש, מצרים וארצות אחרות בדרום ובמזרח, בשנים 1788-1791...)

Norbert Golichowski, *Ziemia Święta: przewodnik po Palestynie* Jakubowski i Zaduwowicz, Lwów 1896, 609 pp.

(ארץ הקודש: מדריך לארץ-ישראל)

Feliks Gondek, *Wspomnienia z pielgrzymki do Ziemi Świętej w roku 1859 odbytej*, Pisz, Bochnia 1860, 242 pp.

(זכרונות מעלייה לרגל לארץ הקודש בשנת 1859)

Jan Goryński (c. 1560), in: W.T. Baranowski, 'Dwie peregrynacje z 16-go wieku', *Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Prace Komisji do badani nad historią literatury i oświaty*, 1 (1914), pp. 245-289.

(תיאור עלייה לרגל לארץ הקודש, בתוך: 'שתי עליות לרגל במאה הט"ז')

Aleksander Gwagnin, *Sarmatiae Europae descriptio*, Spira, Kraków 1581, 680 pp.

Ignacy Hołowiński, *Pielgrzymka do Ziemi Świętej*, Glucksberg, Wilno 1842-1845, IV vols. (also: Wolff, St. Petersburg 1853, 667 pp.).

(עלייה לרגל לארץ הקודש)

Eustachy Iwanowski (pseud. Eu-Go Helenjusz), *Pielgrzymka do Ziemi Świętej w 1863 odbyta*, Milkowski, Kraków 1876, 563 pp.

(עלייה לרגל לארץ הקודש בשנת 1863)

Aleksander Jełowicki, *Przechadzki po Jerozolimie*, Olgerbrand, Warszawa 1897, 124 pp.

(טיולים בירושלים)

Andrzej Jordan (1755)

(כתב-יד לאטיני משנת 1759 בארכיוני הברנדנינים; מוזכר בתוך: Bystron, להלן, רשימה ב)

Hieronim Kajsiewicz, 'Listy z Podróży', *Pisma*, III (Berlin 1872).

('מכתבי מסע')

A. Kasyanowicz, *Podróż lądem i morzem do Palestyny, Jerozolimy i innych miejsc świętych (c. 1898)*, Laskauer, Warszawa 1904, 343 pp.

(מסע בים וביבשה לארץ-ישראל, ירושלים ומקומות קדושים אחרים)

T. Kegel, *Dziennik z pielgrzymki do Ziemi Świętej*, Roman, Peplin 1873, 405 pp.

(יומן עלייה לרגל לארץ הקודש)

Aleksander Kisielewski, *Palestyna i jej święte pamiątki*, Kisielewski, Lwów 1869, 70 pp.

(ארץ-ישראל ואתריה הקדושים)

Jan Kłoczkowski, *Pielgrzymka do Ziemi Świętej w 1867 odbyta przez Franciszka Fraczkiewicza, obywatela miasta Jedlińska, z jego notatek opisana*, Niemer, Warszawa 1869, 112 pp.

(עלייתו לרגל לארץ הקודש בשנת 1867 של Franciszek Fraczkiewicz וכר')

Tyburcy Kneża, *Opowiadania pielgrzymy czyli przewodnik do Ziemi Świętej*, Budweisser, Kraków 1866, 238 pp.

(סיפורי עולה לרגל, היינו המדריך לארץ הקודש)

Dominik Koczur, *Pielgrzymka misyjna do Ziemi Świętej, Syrii, Samarii, Galileii, i Egiptu, w latach 1856-57 po raz pierwszy, a po drugi najnowsza w 1878-1879*, Orzeł, Frydek 1880, 336 pp.

(עלייה לרגל בשליחות לארץ הקודש, סוריה, שומרון, הגליל ומצרים לראשונה בשנים 1856-1857 ובשנית בשנים 1878-1879)

T. Kuźnik, *Krótki rys historii kościelnej oraz pogląd na geografję Palestyny za czasów Jezusa Chrystusa*, Maruschko i Berenoff, Wrocław 1870, 27 pp.

(רישום קצר של תולדות הכנסייה ומבט על הגאוגרפיה של ארץ-ישראל בימי ישו)

Feliks Laassner, *Pielgrzymka misyjna do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu w latach 1843-1849 odbyta*, Karczewski, Kraków 1855, 438 pp.

(עלייה לרגל בשליחות לארץ הקודש, סוריה ומצרים בשנים 1843-1849)

Hieronim Lisowski, 'Krótkie opisanie niektórych miejsc świętych w Palestynie albo *Ziemi Świętej*', Bystron: בתוך: להלן, רשימה ב

(כנראה כתב-יד: תיאור קצר של מקומות קדושים מסוימים בארץ-ישראל, ארץ הקודש)

J. Łukaszewicz, *Przewodnik do Egiptu i Palestyny*, Św. Wojciecha, Poznań 1902, 226 pp.

(מדריך למצרים ולארץ-ישראל)

Maurycy Mann, *Podróż we Wschód*, Czas, Kraków 1854-1855, III vols., 566 pp., 510 pp., 565 pp.

(מסע למזרח)

Mikołaj Bakalarz, *Opis Miejsc Świętych w Ziemi Obiecanej*, Nowe Pilzno 1487.

(תיאור המקומות הקדושים בארץ המובטחת)

מדע: מסעות לארץ-ישראל במקורות פולניים

Tomasz Młodzianowski (1657), excerpts in Russian translation, in: L. Maceevic, 'Polskij propovednik 17 veka jezuit Toma Młodzianowski', *Trudy Kievskoj Duxovnoj Akademii*, (1871), pp. 141-144 (cf. *Nowy Korbut*, 2 (1964), pp. 526-427).

(קטעים בתוך: 'מטיף פולני מהמאה הי"ז...')

Antoni Muchliński, c. 1800-1850, letters, in: M. Aulich, *ibid.*

(מספר מכתבים מצוטטים בתוך: M. Aulich : לעיל)

Karol Niedziałkowski, *Wrażenia z pielgrzymki do Ziemi Świętej*, Anczyc, Krakow 1898, 513 pp.

(רשמים מעליה לרגל לארץ הקודש)

Paweł Orzechowski, *Pielgrzymka do Częstochowy i Jeruzolimy*, Prószyński, Warszawa 1886, 192 pp.

(עלייה לרגל לצנסטוחובה ולירושלים)

Paweł Orzechowski & Augusta Orzechowska, *Wspomnienia z pielgrzymki powtórnie odbytej do Jeruzolimy*, Centerszwer, Warszawa 1900, 76 pp.

(זכרונות מעלייה לרגל בשנית לירושלים)

G. Pelczar, *Ziemia Święta i Islam: czyli szkice z pielgrzymki do Ziemi Świętej*, Pelczar, Lwów 1876, II vols., 464 pp., 233 pp.

(ארץ הקודש ואיסלאם: רשימות מעליה לרגל לארץ הקודש)

Wincenty Pol, *Jeografia Ziemi Świętej*, Winiarz, Lwów 1862.

(גאוגרפיה של ארץ הקודש)

J. Połak, *Z wycieczki na Wschód*, Paprocki, Warszawa 1892, 34 pp.

(מסע למזרח)

Mikołaj K. Radziwiłł (pseud. Sierotka, 1586), *Ierosolymitan peregrinatio illustrissimi domini Nicolai Christophori Radzivill etc.*, translated by Tomasz Treter, Brunsberg 1601; Moreti Antverpiae 1614, 309 pp. (*Peregrynacja Jaśnie Oświeconego Pana Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła etc.* [re-translated by A. Wargocki], Kraków 1607).
Idem, letters, in: August Sokolowski, *Archivum domo Radziwill, Scriptores Rerum Polonicarum*, VIII (1885).

(מכתבים)

151 Jan Andrzej Ram (Gershon Ram, c. 1845), letter, in: F.R. Gawroński, *Andrzej Towiański i Jan Andrzej Ram*, Gawroński, Lwów 1991, 42 pp.

(מכתב בתוך: Andrzej Towiański i Jan Andrzej Ram)

Roman Sanguszko (c. 1844), 'Djarjusz podróży do Ziemi Świętej i Grecji w 1844',
(כתב-יד: 'יומן מסע לארץ הקודש וליוון' ראה: Bystroń, להלן, רשימה ב)

Jakób Sawicki, *Pielgrzymka do Ziemi Świętej w 1872 odbyta*, Warszawa 1874, 86 pp.
(עלייה לרגל לארץ הקודש בשנת 1872)

Adam Sierakowski, *Listy z podróży, I, Podróż do Ziemi Świętej*, 1883.
(מכתבי מסע, I, מסע לארץ הקודש)

Zygmunt Skórczewski, *Wspomnienia Wschodu: dziennik podróży do Syrii, Egiptu, Palestyny, Turcji i Grecji*, Brockhaus, Leipzig 1855, 261 pp.
(זכרונות ממזרח: יומן מסע לסוריה, מצרים, ארץ-ישראל, תורכיה ויוון)

Juliusz Słowacki (1837), *Listy*, L. Piwiński (ed.), Biblioteka arcydzieł literatury,
,221-218, 194-190, עמ' 194-190, רשימה ב, גם בתוך: Kurdybacha: Warszawa v. 2, p. 26-29, 40-41
234-233
(סלובצקי, מכתבים)

Antoni Stabik, *Opis Ziemi Świętej*, Bytom 1846.
(תיאור ארץ הקודש)

Meletiusz Smotrzycki (Teofil Ortolog), *Apologia peregrinatiey do krajów Wschodnich AD 1623*, Szeliga, Lwów 1628, 207 pp.
(אפולוגיה של עלייה לרגל לארצות המזרח בשנת 1623)

Jan Styka, *Szkice z Ziemi Świętej*, Szykowski, Lwów 1896, 134 pp.
(רישומים מארץ הקודש)

Jan Tarnowski, 'Terminatio ex itinerario', Czartoryski Library Manuscript
Collection, Teki Naruszewicza, 33
(בתוך: Hartleb, חיבורו הראשון, להלן, רשימה ב 1518)

Władysław Wężyk (c. 1842), *Podróże po starożytnym świecie*, ed. Leszek Kukulski,
Czytelnik, Warszawa 1957, 258 pp.
(מסעות בעולם העתיק)

Wałery Wietogłowski, *Pielgrzymka do Ziemi Świętej w 1863 odbyta przez Feliksa Borunia, włościanina z Kaszowa pod Krakowem, spisana z opowiadania pielgrzyma*,
Wydawnictwo Dzieł Katolickich, Kraków 1863, 89 pp.
(עלייתו לרגל לארץ הקודש בשנת 1863 של Feliks Boruń)

Tomasz Wolski, *Illustris peregrinatio Jerosolimitana latius protracta per tres insigniores mundi partes a Thoma Stanisla Wolski*, Lwów 1763, 291 pp.

מידע: מסעות לארץ-ישראל במקורות פולניים

Ignacy Żagiell, *Podróż historyczna po Abisynii, Adel, Szoa Nubii, u źródła Nilu, z opisaniem jej wodospadów oraz po krajach podróznikowych, do Meki, Medyny, Syrii, i Palestyny, Konstantynopolu, i po Archipelagu*, Żagiell, Wilno 1884, 360 pp.

(מסע היסטורי לאתיופיה, נוביה, סוריה, ארץ-ישראל...)

Władysław & Zdzisław Zamojski, in: *Jenerał Zamojski*, Poznań 1918.

(מכתבים מדצמבר 1846)

Ignacy Zwolski (1888), *Opisanie Palestyny, czyli Ziemi Świętej*, Leitgebber, Poznań 1888, 68 pp.

(תיאור ארץ-ישראל, ארץ הקודש)

רשימה ב: ספרות עזר של נוסעים פולנים לארץ-ישראל

B. Baranowski, 'Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do 18 wieku', *Łódzkie Towarzystwo Naukowe*, 2, 3 (1950), pp. 184-201.

(הכרת המזרח בפולין הקדומה, עד למאה הי"ח)

W. Baranowski, 'Dwie peregrynacje z 16 wieku', *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Prace Komisji do badani nad historią, literatury i oświaty*, 1 (1914), pp. 245-289.

(שתי עליות לרגל במאה הט"ד)

H. Barycz, 'Rozwój nauki w Polsce w dobie odrodzenia', *Odrodzenie w Polsce, Materiały Sesji Naukowych, Polskiej Akademii Nauk*, II, 1 Warszawa, 1953, pp. 117-123.

(התפתחות המדע בפולין בתקופת הרנסנס)

M. Bersohn, 'Kilka słów o polskich podróżnikach do Ziemi Świętej i ich dziełach', *Biblioteka Warszawska*, 4 (1868), pp. 1-12.

(מלים מספר אודות נוסעים פולנים לארץ הקודש ויצירותיהם)

F. Bujak, 'Najstarszy Opis Ziemi Świętej Polskiego Pochodzenia', *Studia geograficzno-historyczne*, Gebethner i Wolf, Warszawa 1925, pp. 135-148.

(עיונים גאוגרפיים-היסטוריים, ושם, עמ' 148-135, 'התיאור הפולני הקדום ביותר של ארץ

הקודש')

153

J. Bystron, *Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie, 1147-1914*, Orbis, Kraków 1930, pp. 1-31.

(פולנים בארץ הקודש, סוריה ומצרים, 1147-1914)

W. Chomętowski, *Pielgrzymki do Ziemi Świętej i krain sąsiednich*, Korzeniowski, Warszawa 1874, 136 pp.

(עליות לרגל לארץ הקודש ולארצות השכנות)

K. Dobrowolski, 'Studia nad kulturą naukową w Polsce do schyłku 16 stulecia', *Nauka Polska*, 17 (1933), pp. 17-148.

(עיונים בתרבות המדעית בפולין עד שלהי המאה הט"ז)

R. Grodecki, 'Polska wobec idei wypraw krzyżowych', *Przegląd współczesny*, 7 (1923), pp. 103-116.

(פולין ורעיון מסע-הצלב)

K. Hartleb, 'Najstarszy opis podróży do Ziemi Świętej i Syrii, Itinerarium Jana Tarnowskiego z pobytu w Ziemi Świętej z roku 1518', *Kwartalnik Historyczny*, 44 (1930).

(התיאור הקדום ביותר של מסע לארץ הקודש וסוריה...)

Idem, *Polskie dzienniki podróży z 16 wieku jako źródło do współczesnej kultury*, Szyjkowski, Lwów 1920, 87 pp.

(יומני מסע פולניים מהמאה הט"ז כמקור לתרבות בת זמננו)

Idem, *Mikolaja Krzysztofa Radziwiłła pielgrzymka do Ziemi Świętej*, Lwów 1934, 42 pp.

(עלייתו לרגל של M.K. Radziwiłła לארץ הקודש)

Idem, 'Voyages de Polonais en Orient au 16 siècle', *La Pologne au 7e Congrès International des Sciences Historiques [Varsovie, 1933]*, III, pp. 221-228.

(מסעות של פולנים למזרח במאה הט"ז)

S. Korwin-Pawłowski, 'Ślady polskie w Jerozolimie', *Kurier Poznański*, 23 Lipca, 6, 13, 20 Sierpnia 1939.

(עקבות פולניים בירושלים)

Idem, *Stosunki Polski z Ziemią Świętą*, Pax, Warszawa, 1958, 265 pp.

(יחסי פולין וארץ הקודש)

S. Kościółkowski, *Polacy a Liban i Syria w toku dziejowym*, Beirut 1949.

(הפולנים ולבנון וסוריה במהלך הימים)

A. Kowalska, 'Z badań nad peregrynacją Mikolaja Krzysztofa Radziwiłła', *Prace Polonistyczne*, 3 (1939), pp. 19-54.

(מחקירות בדבר עלייתו לרגל של M.K. Radziwiłła)

מידע: מסעות לארץ-ישראל במקורות פולניים

T. Kowalski, 'J. Bystron: Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie', (recenzja), *Rocznik Orientalistyczny*, 7 (1931), pp. 308-312.

(מאמר הערכה על ספרו של Bystron, 'פולנים בארץ הקודש', סוריה ומצרים)

L. Kurdybacha, *Podróż na Wschód*, Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświecenia Publicznego, Jerozolima 1946

M. Mendys, *Udział Władysława II w drugiej krucjacie*, Lwów 1927.

(השתתפות הנסיך Władysław השני במסע-הצלב השני)

M. Mieses, 'Książę Radziwiłł w Palestynie w r. 1583', *Miesięcznik Żydowski*, 5 (1935), pp. 48-59.

(הנסיך Radziwiłł בארץ-ישראל בשנת 1583)

B. Olszewicz, 'Geografia polska w dobie Odrodzenia', *Odrodzenie w Polsce, Materiały Sesji naukowej, Polskiej Akademii Nauk*, II, 12, Warszawa 1953, pp. 324-360.

(הגאוגרפיה הפולנית בתקופת הרנסנס)

J. Pertek, *Polacy na szlakach morskich świata*, Gdańsk 1957.

(הפולנים בנתיבי הים)

E. Sulimczyk-Świeżowski, 'Odblaski Ziemi Świętej w literaturze łacińsko-polskiej', *Wista*, 19 (1916), p. 177.

(השתקפויות ארץ הקודש בשירה לטינית-פולנית)

M. Wehrmann, 'Die Reise Herzog Bogislaus X von Pomerania in das Heilige Land', *Pommersche Jahrbücher*, 1 (1900), pp. 1-30.

(נסיעתו של הנסיך Bogislaus העשירי מפומרניה לארץ הקודש)

T. Wierzbicki, 'Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie', *Kalendarz Warmii i Mazur na r. 1957*, Warszawa 1956.

(הפולנים בארץ הקודש, סוריה ומצרים)

B. Wyrozumka, 'Z dziejów polskich pielgrzymek w średniowieczu', *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 886, *Prace Historyczne*, 89 (1989), pp. 79-88.

(מתולדות עליות לרגל של פולנים בימי הביניים)

רשימה ג: נוסעים פולנים לארץ-ישראל שדיווחויהם אינם מוכרים

חלק I

נוסעים פולנים במאות ה"ב-ה"ט? שיציאתם למסע מתועדת

Władysław II (1147)³⁶
 Henryk Sandomierski (1154)³⁷
 Jaksa Mieciovita (1162)³⁸
 Dzierżko (III Crusade)³⁹
 Anonymus, dux Poloniae (1217)⁴⁰
 Mikołaj Rusin (1330)⁴¹
 Bolko, Książę Ziembicki of Śląsk⁴²
 Rudger Steynklir (1346)⁴³
 Stephanus and Hermannus Richenbach (1349)⁴⁴
 Henryk, Książę Głogowski (1354)⁴⁵
 Mikołaj Wierzynek (1354)⁴⁶
 Herman Kranz (1354)⁴⁷
 Piotr Brzeski (Bregensis) (1354)⁴⁸
 Otto z Pilicy (1354)⁴⁹
 Andrzej z Czechowa (1359)⁵⁰
 Władysław Biały, Książę Gniewkowski (c. 1363-1365)⁵¹
 Piotr Kukalp of Lwów (1386)⁵²
 Piotr Kmita, 'kasztelan lubelski' (1393)⁵³

M.	Bystron (להלן, ברשימה ב), עמ' 4; Korwin-Pawłowski (חיבורו השני, שם), עמ' 40-42; וכן:	36
	Mendys, <i>Udział Władysława II w drugiej krucjacie — 1147</i> , Lwów 1927	
	<i>MPH</i> , II, p. 874; <i>MPH</i> , III, p. 158	37
	<i>MPH</i> , II, p. 882	38
R. Grodecki, 'Dzieje klasztoru premonstratenckiego w Busku w wiekach średnich', <i>Rozprawy</i>		39
	<i>Polskiej Akademji Umiejętności</i> , (1914), p. 13	
B. Włodarski, 'O udziale Polski w wyprawie krzyżowej Andrzeja II w 1217', <i>Kwart. Hist.</i> , 38		40
	(1924)	
	Piekosiński i Szuński (לעיל, הערה 15), מס' 1036.	41
	Sułkowska Kuras' & Kuras' (לעיל, הערה 13), מס' 698.	42
	שם, מס' 216.	43
	שם, מס' 453.	44
	Vetera (שם), מס' 279; וכן: Röhricht, 1, 106.	45
	Ptaśnik (לעיל, הערה 13), מס' 361; Sułkowska Kuras' & Kuras' (שם), מס' 719.	46
	שם, שם; שם, שם.	47
	Ptaśnik, שם.	48
	Vetera (שם), מס' 415.	49
	Sułkowska-Kuras' & Kuras' (שם), מס' 907.	50
Korwin = ; O. Balzer, <i>Genealogia Piastów</i> , Polska Adademia Umiejętności, Kraków 1895, p. 368		51
	Pawłowski (חיבורו השני, להלן ברשימה ב), עמ' 58, 77-82.	
	Czołowski (לעיל, הערה 15), מס' 365.	52
	Kłodziński (שם), מס' 175.	53

- Piotr Conina of Kazimierz (1393)⁵⁴
 Mikołaj of Kazimierz (1393)⁵⁵
 Human of Kazimierz (1349)⁵⁶
 Mikołaj Falkinberg (1395)⁵⁷
 Piotr Meynhardt of Kraków (1398)⁵⁸
 Meschner of Kazimierz (1398)⁵⁹
 Czesław IV 'duc de Puck' (second half of the 14th century)⁶⁰
 Jan, 'wójt wolbromski' (1410)⁶¹
 Piotr Wysz (bishop of Kraków), Mściwaw Prior of Tyniec (1410)⁶²
 Jan Winko (1446)⁶³
 Jan Długosz (1450)⁶⁴
 Jan Wieniawa z Lgoty (Jan de Elgoth) (c. 1450)⁶⁵
 Jan Łaski, 'chorąże sieradzki' (c. 1450)⁶⁶
 Piotr z Bnina (first half of the 15th century)⁶⁷
 Szymon z Lipnicy, Paweł z Skoryszewa, bernardines (middle of the 15th century)⁶⁸
 Jakub z Wyganowa, Maciej z Chronina, 'kanonicy poznańscy' (1453)⁶⁹
 Jakub z Bokszyca, 'kanonik Św. Floriana Kraków (1474) (1483)⁷⁰
 Krzysztof Poliński (von Polintzki) (c. 1480)⁷¹
 Michał z Wielunia and companions (1485)⁷²
 Jan Tarło z Opatowa i Antoni z Biecza (1488)⁷³
 Jan Kissling of Kraków (1488)⁷⁴
 Krzesław z Kurowęki, Bishop of Kujawy (1489)⁷⁵
 Paweł Swarcz of Kraków (c. 1490)⁷⁶
 Stanisław Morsztyn (Mornsteyn) of Kraków (c. 1490)⁷⁷

	Chmiel (שם), מס' 293.	54
	שם, מס' 293.	55
	שם, מס' 305.	56
	Krzyżanowski (שם), מס' 2131.	57
	Piekosiński & Szujski (שם), מס' 176.	58
	Chmiel (שם), עמ' 416.	59
J.M. Delaville le Roux, <i>La France en Orient au 14 siècle</i> , Paris, 1892, pp. 160-163		60
	Kłodziński (לעיל, הערה 15), מס' 2684.	61
	<i>MPH</i> , II, p. 893	62
	Korwin-Pawłowski (חיבורו השני, להלן, ברשימה ב), עמ' 61.	63
	Długosz (לעיל, הערה 8), עמ' 618, 616.	64
	שם, שם; ובן; 292, p. <i>MPH</i> , II.	65
	Bystroń (להלן, ברשימה ב), עמ' 8; ובן: 265, p. <i>MPH</i> , III.	66
	Bystroń (שם), עמ' 6.	67
	שם, שם; (חיבורו השני, להלן, ברשימה ב), עמ' 61.	68
<i>Acta Capitulorum, necnon indiciorum ecclesiasticorum Selecta</i> , (ed. B. Ulanowski), Kraków 1894,		69
I, no. 415; W. Wiszniewski, <i>Historja literatury polskiej</i> , IV (1842), p. 99		
	שם, שם; שם, שם.	70
	Bystroń (להלן, ברשימה ב), עמ' 8.	71
	Korwin-Pawłowski (חיבורו השני, שם), עמ' 63.	72
	שם, עמ' 60, 63, 228; Bystroń (שם), עמ' 8; והשווה: Kantak, לעיל, הערה 14; Bogdalski, שם.	73
H.D. Wojtyska, <i>Brevia Romanorum Pontificum ad Poloniam spectantia</i> , Elementa ad Fontium		74
editiones 64, 1986, no. 126		
	Bujak (להלן, רשימה ב), עמ' 139.	75
	Korwin-Pawłowski; Księgi ławnicze krakowskie (שם), Bystroń (חיבורו השני, להלן, ברשימה ב), עמ' 64.	76
	שם, שם; שם, שם.	77

Krzysztof Szydłowicki (1492)⁷⁶
 Mikolaj z Rozenbergu (c. 1500)⁷⁹
 Jan Łaski, kanclerz (c. 1500)⁸⁰
 Krzysztof Schuck (1503)⁸¹
 Fryderyk 'książe lignicki' and companions (1507)⁸²
 Christopher Nehersky (1509)⁸³
 Andrzej Łaski (Laskaris, Laskarz?) (1511)⁸⁴
 Dominik z Secemina (Dominic de Segonini) (1515)⁸⁵
 Łukasz z Rydzyny (d. 1516)⁸⁶
 Hieronim Łaski (1518)⁸⁷
 Stanisław z Dritzdowa (1519)⁸⁸
 Stanisław Łaski (1520)⁸⁹
 Jan Dantyszek (Flaschbinder, Johannes Curii Dantisci) (c. 1520)⁹⁰
 Uriel z Grabowa (1526)⁹¹
 Janusz Latański (1532)⁹²
 Jan Tęczyński (1531), Andrzej Tęczyński (1533)⁹³
 Kiljan z Latoszyna (Latoszyński) (1534)⁹⁴
 Jakób z Łomży, Bernardyn (1534)⁹⁵
 Andrzej Orzechowski, Stanisław Orlik, Stanisław Tarnowski (c. 1550)⁹⁶
 Stanisław Tęczyński (c. 1552)⁹⁷
 Marjan Leżeński (1559)⁹⁸
 Prokop Pieniążek (1575)⁹⁹
 Jan z Ostrołęki (1612)¹⁰⁰

	שם, שם; שם, שם.	78
	שם, שם; שם, עמ' 65.	79
J. Korytkowski, <i>Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy</i> , II, Poznań 1887-1892, p. 727; H. Zeissberg, <i>Johan Laski, Erzbischof auf Gnesen und sein Testament</i> , Wien 1874, pp. 118-119		80
	Bystroń (להלן, ברשימה ב), עמ' 10.	81
	Korwin-Pawłowski (בחיבורו השני, שם), עמ' 70.	82
I. Sułkowska-Kuras' & M. Woźniak, <i>Inwentarz Metryki Koronnej 1447-1795</i> , Warszawa 1975		83
A. Brückner, <i>Średniowieczna poezja łacińska w Polsce</i> , Uniwersyt Jagielloński, Kraków 1892, p. 24; וכך: Bystroń (להלן, ברשימה ב), עמ' 11; Korwin-Pawłowski (חיבורו השני, שם), עמ' 74.		84
J. Korytkowski, <i>Pralaci i kanonicy katedry</i> : והשווה: Korwin-Pawłowski (שם), עמ' 74; והשווה: <i>metropolitalnej gnieźnieńskiej</i> 4 vols, Gniezno 1881-1883, idem, <i>Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy</i> , Poznań, 1887-1892		85
	Bystroń (להלן, ברשימה ב), עמ' 10.	86
	שם, עמ' 17.	87
	Bujak (שם), עמ' 139.	88
S.A. Nieszporkowicz, <i>Analaecta mensae reginalis</i> , Kraków 1681, p. 188		89
J. Boehme, <i>Poemata et Hymni recensuit Wratislaviae</i> , Wrocław 1764, pp. 91-94; R. Gauszyniec, 'Rzecz o życiu Dantyszka', in: J. Harhol, <i>Jan Dantyszek, Utwory poetyckie</i> , Lwów 1938, 213 pp.		90
	Korwin-Pawłowski (חיבורו השני, להלן ברשימה ב), עמ' 172.	91
	שם, עמ' 146; Bystoń (שם), עמ' 18.	92
	שם, עמ' 146-145; שם, שם.	93
	השווה: Paprocki, לעיל, הערה 18; Piekosiński, שם.	94
	<i>MPH</i> , V, p. 368	95
	Bystroń (להלן, ברשימה ב), עמ' 18; והשווה: Paprocki, לעיל, הערה 18; Piekosiński, שם.	96
	שם, Bystroń	97
	שם, עמ' 19.	98
	שם, עמ' 20; והשווה: Paprocki, לעיל, הערה 18.	99
	Bystroń (שם), עמ' 46; והשווה: Kantak, לעיל, הערה 14.	100

מידע: מסעות לארץ-ישראל במקורות פולניים

Jan Mikołaj Bernatowicz, bishop of Kamieniec (1682)¹⁰¹
Teodor Agostinowicz, bishop of Lwów (1683)¹⁰²
Paweł Kos (first half of the 17th century)¹⁰³
Kazimierz Ślązak (Casimiro di Slesia) (17th century)¹⁰⁴
Grzegorz Babinkiewicz i Marian Jartmans (17th century)¹⁰⁵
Tadeusz Krusiński (1726)¹⁰⁶

חלק II

נוסעים פולנים ברשימת הצליינים של הפרנציסקנים במאות הט"ז-ה"י? (על-פי עבודתיהם של שירקובסקי, ביסטרון, ברנובסקי וקורבין)¹⁰⁷

Przemysław Witkowski (1561)
Jan Pułtowski (Joannes Pudloschij Polonus) (1576)
Jan Kobylnicki (1584)
Hieronimus Strzata (z Kalwarii Zebrzydowskiej) (1599)
Gabriel Mirconius (1599)
David Ricques (1602)
Andreas Lend Succus (1606)
Paweł Bożepolski Pomeranus (1611)
Jan Drohotomski (1612)
Joannes Baptista Sapieha (1613)
Theophilus Szemberg de Racheberg (1613)
Joannes Białkowski de Vilno (1618)
Andreas Stanislaus (1621)
Laurentius Gasparis de Brovicius (1621)
Tomasz Malinowski (1625)
Martinus Swieżyński (1625)
Andrea Valoschi (1627)
Lorenzo Balan (1628)
Petrus Vislocki (1628)
Stephanus Barthodzieyski (1631)
Valentinus Goliańska Barycki (1633)
Simon Oplatnik (1635)
Gaspar Wyganowski (1635)
Władysław Starkowiecki (1640)
Sebastianus Woynowski (1640)
Agnieszka Wolska (1648)
Nicolaus Stankiewicz (1657)
Anna Teresa Rutkowska (1662)
Stefanus Temruk Czerkas (1667)

	Custodia Terra Santa (חיבורו השני, להלן, ברשימה ב), עמ' 157, מסתמך על	Korwin-Pawłowski 101
	archives	archives
	שם, שם, מסתמך על Custodia Terra Santa archives	102
	שם, עמ' 172 מסתמך על Custodia Terra Santa archives	103
	A. Cirelli, <i>Gli Annali di Terra Santa</i> , Firenze 1918	104
159	Custodia Terra Santa (חיבורו השני, להלן, ברשימה ב), עמ' 169 מסתמך על	Korwin-Pawłowski 105
	archives	archives
	שם, עמ' 158.	106
	לחיבוריהם ראה להלן, רשימה ב.	107
	ראה שם.	108

יעקב קרץ'

Franciscus Meniški (1669)
Joanne Filippo Wolfram (1669)
Christoforus Soboleski (1674)
Joachim Wiesenfeld (1675)
Kazimierz Wysocki (c. 1666)

חלק III

נוסעים ותושבים פולנים במאות ה"ח-ה"ט, שאיתר ביסטרון

Placyd Trzciański (18th century)
Stefan Hołyński (18th century)
Jan Dallbóg Niewiadomski (18th century)
Eulogjusz Barcikowki (end of 18th century)
Maksymilian Ryłło (1830)
Michał Karpiński (1835)
Zenon Brzozowski (1837)
Aleksander Żaba (Consulate, Jaffa 1830-1840)
Szpicnagel (Consulate, Jaffa 1830-1840)
Ignacy Pitraszewski (Konsulat, Jaffa 1830-1840)
Józef i Bohdan Zaleski (1843)
Stanisław Tarnowski (1858)
Ludwik Wodnicki (1858)
Józef Stolarczyk (c. 1870)